

MURSUN JA NORSUN JÄLJILLÄ

Suomen lähimmästä etäsukukielestä saamesta on suomen yleiskieleen lainattu vain muutamia kymmeniä sanoja, jotka enimmäkseen liittyvät Lapin luontoon, eläimistöön ja kulttuuriin (tarkemmin Häkkinen 2007). Mielenkiintoinen poikkeus on suuren, paksunahkaisen eläimen nimitys, joka on vakiintunut kirjakieleen kahdena eri lekseminä: *mursu* ja *norsu*. Näistä jälkimmäinen on suomenkielisessä kirjallisuudessa yllättävän vanha, sillä se on useina eri variantteina esiintynyt jo Agricolan teksteissä 1500-luvulla. Sanan toinen muoto *mursu* on tullut kirjakieleen vasta 1770-luvulla osana niitä lisäyksiä, jotka Henrik Gabriel Porthan teki omistamaansa Daniel Jusleniuksen sanakirjan kappaleeseen.

»MURSUN» JA »NORSUN» ETYMOLOGIAA

Mursu- ja *norsu-*sanojen etymologinen yhteenkuuluvuus on havaittu jo 1800-luvun lopulla. August Ahlqvist käsitteli kyseisiä eläinten nimityksiä Kieletär-lehdessään vuonna 1872 ja totesi tässä yhteydessä *norsun mursu*-sanan variantiksi. Ahlqvist lisäsi vertailuihin myös *mursu*-sanana saamelaisen ja venäläisen vastineen, mutta hänellä ei ollut käytettävissään sellaista aineistoa tai metodologiaa, että hän olisi voinut määritellä sanojen välisen suhteen tarkemmin. (Ahlqvist 1872: 60–61.)

Jo Porthan oli *mursu*-sanana kirjatessaan kiinnittänyt huomiota venäjän vastaavaan sanaan *morž* ja arvellut suomen sanaa lainaksi venäjältä. Kristfrid Ganander, joka otti Porthanin lisäyksen omaan sanakirjaansa, ei kuitenkaan maininnut sanan mahdollisesta etymologiasta mitään, kuten ei myöskään Gustaf Renvall, jonka vuosina 1823–1826 valmistunut sanakirja olennaisilta osiltaan perustui Gananderin käsikirjoitukseen. Venäläisen lainaetymologian esitti uudestaan Elias Lönnrot vuonna 1874 ilmestyneen suomalais-ruotsalaisen sanakirjansa ensimmäisessä niteessä, mahdollisesti Ahlqvistin esitystä täydentääkseen.

Suomen ensimmäinen varsinainen slavisti Jooseppi Julius Mikkola, joka julkaisi kokonaisesityksen suomen kielen slaavilaisista lainoista vuonna 1894, suhtautui lainaselitykseen kuitenkin kriittisesti. Hän hyväksyi Ahlqvistin esittämän rinnastuksen saameen, mutta sanan muu historia jäi epäselväksi. Hänen jälkeensä 1900-luvun alkupuolella useat tutkijat ovatkin tulleet siihen tulokseen, että venäjän sana on lainaa suomensukuisista kielistä, ei toisin päin, niin kuin aiemmin oli arveltu (tarkemmin SSA s. v. *mursu*, lähdeviitteet).

Edellisiä täydellisemmän ja edelleen hyväksyttävän selityksen *mursu*-sanankuuperästä antoi Valentin Kiparsky vuonna 1952. Hänen mukaansa sana on alkuaan saamen kielessä syntynyt onomatopoeettinen muodoste (mts. 29), ja saamesta sana on lainautunut itämerensuomeen, jossa sillä on vastineita suomen lisäksi myös karjalassa. Venäjän sanan Kiparsky selitti karjalaiseksi lainaksi. Nimenomaan venäläisen sanan kohdalla on myöhemmin kiistelty siitä, onko se lainattu suomesta, karjalasta vai suoraan saamesta, mutta siitä ollaan yksimielisiä, että venäjän kieli ei ole sanan perimmäinen lähde. Tämä on ilmeistä jo pragmaattisista syistä: venäläiset ovat tulleet Jäämeren rannikolle paljon myöhemmin kuin saamelaiset ja itämerensuomalaiset. Venäjistä sana on kuitenkin levinnyt edelleen moniin muihin kieliin.

Mursu-sanankuuperästä eivät kirjalliset lähteet kerro mitään varmaa. Joka tapauksessa sen on täytynyt olla olemassa jo kauan ennen kuin Porthan merkitsi sen muistiin, koska sen *n*-alkuisia variantteja on ollut suomen kirjakielissä 1500-luvulta lähtien. Eurooppalaisessa kirjallisuudessa sana on ensi kertaa mainittu vuonna 1517 puolalaisen luonnontutkijan Mathias Miechowitan latinankielisessä julkaisussa asussa *morss*, ja tekstin seuraavana vuonna ilmestyneessä saksankielisessä käännöksessä sanaa on arveltu venäläisperäiseksi (Kiparsky 1952). Lähtökieleensä saamessa sana ei kuulu kantasaamelaiseen kerrostumaan, sillä vastineet puuttuvat pohjoissaamea läntisemmistä kielistä kokonaan. Sanaa ei mainita esimerkiksi Juhani Lehtirannan yhteissaamelaisessa sanastossa (1989). Pohjoissaamen *morša*-sanankuuperä on nuorille lainasanoille tai deskriptiivis-onomatopoeettisille sanoille ominainen, sillä siinä on saamen vanhoissa perintösanoissa esiintymätön š-konsonantti (tarkemmin Korhonen 1981: 163).

Kaikissa saamen kielissä (pohjoissaame, inarinsaame, kildininsaame ja turjansaame), joissa kyseinen *mursu* merkitsevä sana esiintyy, se on *m*-alkuinen. Näin ollen *norsu* ja sanan muut *n*-alkuiset suomalaiset variantit (*nursa*, *nursu*) ovat *mursu*-sanaan nähden sekundaareja. Sananalkuisen konsonantin muutoksen on arveltu johtuvan sekaantumisesta saamen hyljettä merkitsevään sanaan *njuorju* tai *njuorju*. Tämä on vanhempi sana kuin *mursu* merkitsevä *morša*, koska sillä on etymologisia vastineita uumajansaamesta turjansaameen asti (Lehtiranta 1989: 84–85).

Sekaantumiselitys voi hyvinkin pitää paikkansa, sillä hylkeen ja *mursu* välinen suhde on pitkään ollut hämärä jopa eläintieteilijöille. Selitys edellyttää, että sana on lainattu todellisissa kielikontaktitilanteissa saamelaisalueella, jossa on ollut mahdollista kuulla molempia sanoja. Saamelaista hylkeen nimitystähän ei ole lainattu suomeen. Lainasanoissa voisi tietysti olettaa myös epäsäännöllistä äänteellistä variaatiota, mutta nimenomaan sananalkuisen *m*- ja *n*-konsonantin vaihtelulle on vaikea esittää kovin uskottavia paralleelleja. Kahden saamen sanan yhteisvaikutus tuntuu todennäköiseltä myös vokaaliston kannalta: etenkin *nursu* muistuttaa *njuorju*-sanaa, myös toisen tavun pyöreän vokaalinsa osalta. Toisen tavun *u*:lle ei ole mitään muuta järkevää selitystä kuin saamen malli, koska mikään ei viittaa siihen, että vokaaliin olisi sulautunut jokin pyörästävä

▷

johtoinainen. Karjalassa *norsu*-sanalla ei ole vastineita, ja *mursu*-sanana vastineet, jotka kyllä ovat *u*-loppuisia, esiintyvät Tunkuan ja Uhtuan murteissa, eivät siis sellaisissa aunukselaismurteissa, joille olisi ominaista loppu-*a*:n muuttuminen *u*:ksi (näistä tarkemmin Bubrih ym. 1997, kartta 27). Tätä kautta toisen tavun pyöreätä vokaalia ei siis voi selittää. Sinänsä olisi kyllä järkevää ajatella, että mursun nimitykset olisivat vaeltaneet saamesta suomen murteisiin karjalan kautta, sillä kuten käsillä olevan artikkelin loppupuolelta käy tarkemmin ilmi, Vienanmeren ja Uralin välinen Jäämeren rannikkoalue ja erityisesti siellä sijainnut Bjarmian kauppakeskus on ammoisista ajoista lähtien ollut tunnettu mursunluun saantipaikka.

»MURSU» SUOMEN MURTEISSA

Suomen murteissa *mursu* on harvinainen sana. Suomen murteiden sanakirjan arkistossa (SMSA) merkintöjä *mursusta* eläimen nimenä on eri pitäjänmurteista yhteensä vain hieman toistakymmentä, ja niitä on tehty sekä itä- että länsimurteiden alueelta. Sanaa on pidetty kirjakielisenä, eikä murretietojen antajalla aina ole ollut tarkkaa käsitystä sanan merkityksestä. Esimerkiksi Längelmäellä ja Hattulassa *mursua* on arveltu joksikin suureksi eläimeksi, Parikkalassa on selitetty sen olevan hyvin lihava, tukeva, kömpelö ja hidas eläin. Saarijärvelläkin on kuultu puhuttavan *mursusta*, joka tietävästi oli jokin merieläin. Ainoastaan Ruijan Vesisaaresta on pantu muistiin tieto, joka kertoo mursusta todellisena, itse tunnettuna saaliseläimenä: *viis tynnyriä päkkiä tulee isosta mursusta*.

Sanalla on ollut myös vertauskuvallista käyttöä. Isojoella *mursuksi* on sanottu lihavaa miestä, Nilsiässä muistettiin *Mursu-Erkka*, jossa *Mursu* oli haukkunanimi. Se tarkoitti karkeatekoista, rumanaamaista ja parrakasta miestä. Myös Kittilässä *mursu* on tarkoittanut rumaa. Paksuhuulisesta ihmisestä on käytetty nimitystä *mursuhuuli* ainakin Kiuruvedellä, Rovaniemellä ja Sodankylässä. Suonenjoella ja Karungissa tällainen ihminen on ollut *mursuturpa*. Impilahdella tunnettiin vertaus *musta kuin mursu*. Perhossa *mursu* taas on merkinnyt nälkäistä, paljon syövää ihmistä. Kiihtelysvaarassa, Laukaassa, Perhossa ja Utajärvellä on tähän viittaava verbikin: *mursuta* 'syödä ahneesti'. Nurmeksessa *mursun* on ymmärretty tarkoittavan samaa kuin *Tursas*, ja nimillä on viitattu kusiaispesässä asuvaan pelottavaan haltijaan. Nivalassa on nimetty *mursunsydämeksi* neljästä eri suuntiin osoittavasta nuolesta koostuvaa, hannunvaakunan tapaista taikamerkkiä. Kainuussa vastaavasta merkistä on käytetty nimitystä *tursaansydän* tai *turskansydän* (Setälä 1932: 216 alav. 2).

Itse *mursua* paljon tunnetumpi on ollut *mursunnahka*. Merkintöjä on useita kymmeniä kautta Suomen, enimmäkseen hämäläis- ja pohjalaismurteista, mutta tietoja löytyy Varsinais-Suomea (esim. Luvia, Hinnerjoki), Karjalaa (Jaakkima, Räisälä) ja Kainuuta (Ristijärvi, Puolanka) myöten. Sanalipuissa on yleensä mainittu, että mursun nahasta on ennen tehty erityisesti mänttinahkaa ja valjaiden osia. Esimerkkinä sanan käytöstä toistuvat *mursunnahkaiset rahkeet* tai *ruomat*. Näillä tarkoitetaan silmukkamaisia nahkahihnoja, joilla länget yhdistetään aisoihin. Perniössä on erikseen mainittu, että mursunnahasta on tehty rahkeita, mutta nahan alkuperää ei ole tunnettu. Yleensä mursunnahkaisia hihnoja on pidetty erityisen hyvinä ja kestävinä, ja niitä on käytetty myös kirkonkellojen ripustus- ja soittohihnoina, mutta Karvialla on ilmeisesti ollut kaupan huonolaatuista tavaraa,

sillä mursunnahkaköysien tiedettiin melko nopeasti katkeavan pakahtumalla. Sen sijaan Sakkulassa on sanottu: *siul ei kestä [vaatteet] vaik tekis mursunahast*. Oulujoella on pantu muistiin vertaus, jonka mukaan mursunnahka tuntuisi olevan jäykkää: *kankija ku mursunnahkaruoma*. Molempiin viimeksi mainittuihin tiedonantoihin liittyy huomautus, että *mursu(n)nahka* ei kuulu murteen normaaliin sanastoon. Käytännössä mursunnahan suuri suosio köysinä, hihnoina ja remmeinä on perustunut juuri siihen, että nahka on paksua ja pehmeää eikä kovetu oikein millään.

Erityisen suosittu *mursunnahka* on ollut vertauskuvallisessa sanonnassa, joka Padasjoella on kuulunut *Ei tät tällaista kestä enää murssunnahkain persekkän*. Näin on voitu sanoa esimerkiksi silloin, kun on ajettu kärryillä kivistä tietä pitkin, kun kova »paskatauti» yllätti tai hävittiin korttipelissä (Maaningalla), kun tuhlattiin paljon rahaa (Padasjoella ja Kiihtelysvaarassa) tai tehtiin ylettömän raskasta työtä (Utajärvellä). Puolangalta on merkitty muistiin vertaus *luja kuin mursunnahkanen perse*. Maaningalla on sanottu, että anteliaalla naisella on *mursunnahkanen perse*. Muutama muukin tiedonanto on *mursun* kuulumisesta seksisanastoon, jolloin sana on viitannut häpyhuuliin, mutta yhtä lukuun ottamatta tämäläiset tiedot rajoittuvat yhden ainoan kerääjän, nimittäin Ahti Rytkösen kirjoittamiin sanalippuihin.

Mursu-sanan lisäksi jokunen arkistotieto löytyy myös variantista *mursa*, mutta nämä ovat kaikki kaakkoismurteista tai Inkeristä eikä niissä ole yhtään varsinaista merieläimen nimitystä. Uudenkirkon *mursa* tarkoittaa mutrusuista, tyytymättömän näköistä naista, ja samassa pitäjässä tunnetaan haukkumatapa *Niise uotku mursakuva Turusepoja nurkas*. Koivistolta on pantu muistiin *parrakkaine miehe mursu*. Sakkulassa, Inkerellä ja Venjoella *mursa* on ollut karvaisen koiran nimitys.

»NORSU» SUOMEN MURTEISSA

Suomen murteissa *norsu* on SMSA:n mukaan vielä *mursuakin* harvinaisempi sana. Jos se ylipäänsä tunnetaan, se tunnetaan ensisijaisesti kirjakielestä opittuna elefantin nimityksenä. Muutamin paikoin, esimerkiksi Tyrväässä, *norsua* on arveltu kalan nimeksi, ilmeisesti siksi, että se muistuttaa ruotsista lainattua *norssi*-sanaa tai tämän varianttia *norsa*.

Norsua enemmän on tietoja *norsunluusta*, mutta nämäkin ovat hajatietoja ja enimmäkseen länsimurteiden alueelta. Isojoelta on mainittu *norsunluiset knapit*. Maaningalla on tiedetty, että Kuopion »tiattarjalossa» oli *norsunluiset biljardipallot*.

Norsunnahasta on yksi ainoa maininta. Tämä on Suonenjoelta, jossa on puhuttu *norsunnahkarahkeista*. Tässä *norsu* tarkoittanee oikeastaan mursua. Kuten edellä on todettu, *mursunnahka* on ollut kautta Suomen tunnettu rahkeiden eli ruomien materiaali.

Ainoastaan keskipohjalaisista murteista löytyy *norsu* selvästi ja yksiselitteisesti *mursun* merkityksessä. Himangalla on muisteltu Matti Seppää eli Iso-Mattia, joka aina kevättalvella lähti Norjaan, oli kesän *norsun pyynnissä* ja tuli syystalvella takaisin. Jäämeressä kerrottiin olevan *norsuja jotka on niinko hylykehejä*. Kalajoellakin oli Mikko-faari, joka *kulugi Ruijasa, vallaan ja norsun pyynnissä*. Keskipohjalaiset murre- ja kontekstitiedot todistavat, että *norsu* *mursun* merkityksessä on todellakin pohjoisessa lainattu sana, vaikkakaan lainaajat eivät näissä tapauksissa ole olleet Jäämeren rannikkoseutujen vakituksia suomalaisasukkaita. Oikeastaan juuri tällaisten käypäläisten kielessä sekaannusta onkin

▷

pidettävä kaikkein todennäköisimpänä. Hylkeelle on ollut sekä Pohjanlahden että Jäämeren rannikon asukkailla omat vakiintuneet nimityksensä, mutta mursu oli etelän miehille outo otus, jolla ei ennestään ollut mitään nimeä. Lisäksi Jäämeren vakituiset pyytäjät osasivat varmasti paremmin erottaa hylkeen ja mursun ja niiden nimet toisistaan. Kansatieteilijä ja kaunokirjailija Samuli Paulaharju, joka on kuvannut yksityiskohtaisesti Ruijan suomalaisia ja heidän mursunpyyntiään (Paulaharju [1928]1985: 421–424), ei käytä mursusta nimitystä *norsu*. Jos tätä olisi Ruijassa yleisesti käytetty, hän olisi sen mitä todennäköisimmin tuonut teoksessaan esiin, sillä Paulaharjulle ominaiseen tyyliin kuului paikallisen sanaston runsaskätinen käyttö. Sen sijaan *mursun* synonyymina esiintyy Paulaharjulla useita kertoja *tursas*. Hän nimittää mursua myös *äijäksi*, mutta tätä ei tarvitse pitää eläimen varsinaisena nimityksenä vaan vanhaa miestä merkitsevän *äijä*-sanana metaforisena käyttönä. *Norsu*-sanana variantteja *nursa* tai *nursu* ei löydy eläimen nimityksenä murrearkistosta lainkaan.¹

»NORSU» JA »MURSU» VANHASSA SUOMALAISESSA KIRJALLISUUDESSA

Kuten artikkelin alussa totesin, *norsu* on esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen. Sitä ei 1500-luvulla kuitenkaan ole varsinaisesti käytetty eläimen nimenä, vaan alkuosana yhdyssanoissa, jotka ovat viitanneet korujen, esineiden, sisustusten ja taideteosten kallisarvoisena materiaalina tunnettuun norsunluuhun. Uudessa testamentissa, Johanneksen ilmestyskirjan 18. luvussa luetellaan monenlaisia arvoesineitä, niiden joukossa *kaikkinaisia astioita norsunluista*² (MAT II: 707). Profeetta Amoksen kirjan 3. luvussa mainitaan *norsanluiden huoneet* (MAT III: 647), saman kirjan 6. luvussa puhutellaan vallanpitäjiä, jotka makaavat *nursanluiden sängys* (MAT III: 653). Psaltnarissa kerrotaan *nursanluisest salist* (MAT III: 275). Esiintymiä on siis neljä, ja näissä käytetään sanasta kolmea eri varianttia: *norsa*, *norsu* ja *nursa*.

Selvästi eläimen nimenä *norsu* mainitaan ensi kertaa tuntemattoman tekijän laatimassa sanakirjassa *Variarum rerum vocabula*, joka ilmestyi vuonna 1644. Merkityksen selityksenä on 'Elephant', mutta suomalaisena synonyymina mainitaan yllättävästi *tarvas*. Tämä todistaa, että kyseisen sanakirjan tekijällä ei ole ollut jommankumman eläimen todellisesta hahmosta mitään varmaa tietoa, sillä suomen murteissa *tarvas*, jos se nyt ylipäänsä tunnetaan, on tavallisimmin jonkin hirvieläimen tai ainakin sorkkaeläimen nimitys. Henrik Florinuksen sananlaskukokoelmassa (Florinus [1702] 1987) mainitaan *tarvoim sarvi*, joka esiintymisyhteydessään merkitsee juomasarvea: *Ei rico mieli miehen päätä – hiero kättä tarvoim sarwi*. Tässä voisi ajatella *tarvoi*-sanana merkitsevän alkuhärkää, niin kuin sanan vastine merkitsee liettuassa. Itämerensuomen *tarvas* on selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, mutta sanan merkitys näyttää hämärtyneen viimeistään tarkoitteen eli alkuhärän katoamisen myötä. Euroopan viimeinen alkuhärkä ammuttiin tietävästi Puolassa vuon-

¹ Sanoista *nursa* tai *nursanluu* ei ylipäänsä ole mitään murretietoja. Hakusanana *nursu* kohdalta löytyy useita homonyymisia sanoja, joista yleisin on huonojen vaatteiden tai huonojen jalkineiden nimitys *nursut*. Toisaalta *nursu* näyttää olevan äännteellisesti motivoitu nuhan nimitys. Adjektiivina *nursu* voi tarkoittaa huonoa, likaista tai kitukasvuista. Nämä sanat eivät millään tavoin valaise *norsu*-sanana historiaa.

² Agricolan esimerkit on selvytyden vuoksi kirjoitettu niin kuin ne äännetään.

na 1627, Aasiassa laji säilyi 1700-luvun puolelle asti. Pitkäsarvinen, lähes kaksi metriä korkea ja tuhat kiloa painava alkuhärkä on ollut vaikuttava otus, jota on voinut hyvinkin pitää norsun veroisena, jos molemmista eläimistä on kuullut vain kertomuksia mutta ei ole nähnyt niitä omin silmin. Alkuhärän sarvista on saatu muhkeita juomasarvia, joita on voinut kauppatavarana kulkeutua Suomeenkin. Suomen alueelta ei tiettävästi ole tavattu merkkejä täällä eläneistä alkuhäristä.³

Kahdessa muussa 1600-luvulta säilyneessä sanakirjassa, Ericus Schroderuksen *Lexicon Latino-Scondicumissa* (1637) ja Henrik Florinuksen *Nomenclaturassa* (1678) ei mainita sen enempää *mursua*, *norsua* kuin *tarvastakaan*. Schroderuksella on kyllä *Elephant*, mutta se on eksoottisten sanojen osastossa (mts. 105) ilman suomalaista vastinetta. Daniel Jusleniuksen sanakirjassa 1745 on ainoastaan norsua merkitsevä *elefanti* latinan *elephas-* ja *barrus-*sanojen vastineena.

Kuten jo alussa todettiin, Porthan lisäsi omaan välilehditettyyn Jusleniuksen sanakirjan kappaleeseensa *mursu*-sanan, ja mitä ilmeisimmin hänellä oli tarkka käsitys siitä, mistä eläimestä oli kysymys. Merkityksen selityksenä oli »en wallrus», ja lisäksi oli mainittu, että suomalainen sana oli ominainen peräpohjalaisille ja savolaisille murteille. Porthanin terminologiassa savolaismurteet saattoivat tarkoittaa yleisesti itämurteita. Porthanin aikana mursusta oli olemassa jo luotettavia eläintieteellisiä kuvauksia, ja useat tutkijat Carl von Linnéstä alkaen olivat sijoittaneet sen paikalleen tieteelliseen systematiikkaan. Aivan aluksi Linné sijoitti mursun hylkeiden joukkoon, mutta erotti sen kohta oman sukunsa edustajaksi. (Mela 1882: 49.)

Luonnontieteellinen tieto ei kuitenkaan ole ollut yhtä lailla kaikkien ulottuvilla. Kun Ganander otti *mursun* oman sanakirjansa käsikirjoitukseen, hän selitti merkitystä laajemmin, mutta aivan harhaanjohtavasti. Hänen mukaansa *mursu* oli »wallruss, störst ibland haijar». Gananderia seuraten myös Renvall selitti *mursun* joksikin haiksi, »squali species», saksaksi »grössere Fischart». Lisäksi oli mainittu *mursun nahka*, josta saatiin vuotia.

Sekä Ganander että Renvall mainitsivat myös *norsun* ja sen synonyymien *tarvas*. Merkitykseksi oli ilmoitettu 'elefanti'. Molemmilla oli *tarvas* myös itsenäisenä hakusanana, ja edelleenkin selityksenä oli 'elefanti'. Renvall on näköjään kuitenkin alkanut jo epäillä tämän lähteestä toiseen periytyneen tiedon paikkansapitävyyttä, sillä *tarvas*-sanaa selittäessään hän on lisännyt 'elefantin' perään kysymysmerkin. Kumpikaan ei näytä tunteneen *tarvas*-sanaa murteista tai kansanrunoudesta, koska mitään muitakaan merkityksiä ei ole ilmoitettu. Renvallin kysymysmerkistä huolimatta *norsu* ja *tarvas* esitettiin muutta mutkitta synonyymeina vielä Turussa vuonna 1847 painetussa venäläis-suomalais-ruotsalais-saksalaisessa keskusteluoppaassa (Harjotuksia 1847: 79).

Joka tapauksessa selityksistä näkyy, että jo 1700-luvun lopulla on vallinnut yksimielisyys *norsu*-sanan merkityksestä. Sen sijaan *mursu* on ollut mysteeri sanakirjantekijöille pitkälle 1800-luvun alkupuolelle asti. Carl Heleniuksen sanakirjassa 1838 *mursu* on lakonisesti selitetty haiksi ja *mursun nahka* kalannahaksi. Vasta Daniel Europaeuksen sanakirjassa 1853 *mursu* on ilmoitettu oikein ruotsin *vallross*-sanan suomalaiseksi vastineeksi, ja varmemmaksi vakuudeksi on näkyviin pantu myös eläimen silloinen tieteellinen nimi (*trichecus rosmarus*). Asiallisen ja perinpohjaisen ruotsinkielisen selostuksen

³ Sähköpostitiedonanto arkeologi ja osteologi Auli Touruselta 16.12.2006.

mursusta oli tarjonnut Suomessakin hyvin tunnettu S. Nilssonin Skandinavisk Fauna (1. painos 1820, 2., korjattu painos 1847). Europaeuksen sanakirjan ilmestymisen jälkeen julkaistiin laaja suomenkielinen kuvaus mursusta teoksessa Suomen maan Meripedot, maalikuville selitetyt, joka painettiin Turussa 1855. Siinä oli peräti värillinen mursun kuva, ja eläintieteellisten asiatietojen lisäksi kerrottiin Pietarissa elättinä pidetystä mursusta, jolle tarjottiin syötäväksi »kauran krynistä lientä, johon lisättiin leikatuita nauriita ja muita kaswaimia» (mts. 25).

Norsu ja *mursu* oli näin saatu oikeille paikoilleen sekä sanastossa että valistuneen jokamiehen eläinopillisessa käsitejärjestelmässä, mutta salaperäinen *tarvaskaan* ei kadonnut sanakirjoista kokonaan. G. E. Eurén selitti sen vuonna 1860 joksikin suureksi eläimeksi, mutta lisäsi sulkeisiin (Elefant, Mammuthdjur?). Ferdinand Ahlmanin vuonna 1865 ilmestyneestä ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta *tarvas* puuttuu, mutta vuonna 1874 ilmestyneessä kaksipuolisessa sanakirjassa *tarvas* on hakusanana. Varsinaiset merkitykset ovat 'stort djur, elg', mutta sulkeissa on Eurénia mukaillen (elefant, mammuthdjur?). Sanakirjan ruotsalaisella puolella ei vielä tässä vaiheessa ole hakusanaa *mammuthdjur*, mutta vuonna 1883 ilmestyneessä lisätyssä painoksessa sekin on mukana. Suomalaisena vastineena on kuitenkin vain *mammut-eläin*. Sen sijaan sanakirjan vuonna 1884 painetulla suomalais-ruotsalaisella puolella on hakusanana edelleen *tarvas*, jonka merkityksen selityksenä on 'stort djur, elg, hjort (mammutdjur?)'. Näin siis myös Ahlmanin sanakirjasta oli kadonnut viimeinen varovainen viittaus *tarvas*-sanaan elefantin merkityksessä. Elias Lönnrotin sanakirjassa 1880 *tarvas* oli jo tätä ennen selitetty ruotsin sanoilla 'hjort, elg' ilman mitään viittauksia mystisiin muinaiseläimiin. Sanan käyttöä valaisivat kansanrunon säkeet: *siell' on hirwet hirtettyinä, siellä tarwahat tapettu*.

»Mammut-eläin» kuvattiin suomalaiselle yleisölle monissa yleistajuisissa tietokirjoissa, esimerkiksi Antero Vareliuksen teoksessa Enon opetuksia luonnon asioista (1856), johon palaan jäljempänä, A. J. Melan teoksessa Suomen luurankoiset (1882: 49) ja Agathon Meurmanin Sanakirjassa yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja varten vuonna 1887. Melan kirjassa mammutti mainittiin siksi, että Suomesta oli teoksen ilmestymiseen mennessä löydetty kolme mammutin poskihammasta, jotka todistivat mammutin kuuluneen myös Suomen muinaiseen eläimistöön.

Mammutti on primitiivinen norsu, mutta on mahdotonta ajatella, että vanhoissa lähteissä elefantiksi selitetty *tarvas*-sana olisi alun perin viitannut mammuttiin. *Tarvas* on balttilainen lainasana, joka on tullut itämerensuomeen vasta kauan sen jälkeen, kun tämän alueen mammutit olivat jo kuolleet sukupuuttoon. Sanan varmasti tunnetut merkityksetkään eivät viittaa mammutin suuntaan. Lainanantajataholla sana kuuluu samaan sanueeseen kuin latinan *taurus* 'sonni, härkä' (esim. SSA s.v. *tarvas*). Myös indoeurooppalaisissa kielissä se on yksiselitteisesti sorkkaeläimen nimitys.

»MURSU» JA »NORSU» KANSANRUNOUDESSA

Norsun historia suomalaisessa kansanrunoudessa on nopeasti kerrottu. Koko Suomen kansan vanhojen runojen sähköisestä korpuksesta ei löydy yhtään esiintymää *norsusta*, *nursasta* tai *nursusta*. Sama on tilanne myös *norsunluun*, *norsanluun* ja *nursunluun* ja vastaavien sanaliittojen kohdalla. Aimo Turusen sanakirjassa Kalevalan sanat ja niiden

taustat (1981) *norsu* ja sen variantit kyllä mainitaan, mutta ainoastaan siksi, että niiden ilmoitetaan kuuluvan etymologisesti *mursu*-sanan yhteyteen.

Vanhojen runojen korpuksessa ei esiinny myöskään *mursua* itsenäisenä eläimen nimityksenä. Sen sijaan kaksi esiintymää on yhdysadjektiivista *mursunluinen*, toinen Lönnrotilta ja toinen Volmari Porkan inkeriläisistä runomuistiinpanoista. Molemmista on kysymys *mursunluisesta ruoskasta*, käytännössä tietysti mursunluusta valmistetusta ruoskan varresta. Sanaliitosta *mursun luinen*, *mursun luu* on viisi esiintymää, näistä kaksi länsisuomalaisen piispa Henrikin surmarunon toisinoissa, joissa kuvataan hevosen valjastamista. Tässä yhteydessä mainitaan *mursun luiset ränget*. Kahdessa esiintymässä on kysymyksessä *mursun luinen suka*. Sekä *mursunluinen ruoskanvarsi* että *mursunluinen suka* ovat päässeet myös Kalevalan häärünöihin (runot 21 ja 23). Yksi esimerkki on manauksesta, jolla on kehoitettu laiturille päästettävää hevosta syömään: *hauvin hampailla havella, mursun luilla murentele*. Viimeksi mainittu kehoitus ei voi perustua todelliseen tietoon mursun hampaista, vaan se on katsottava pelkäksi kirjalliseksi tehokeinoksi. Aikuisen mursun hammaskalusto on hyvin erikoinen ja sopii äärimmäisen huonosti heinäntapaisen ravinnon pureskeluun. Mursu ei ole kasvissyöjä. (Helle 1998: 192–193.)

Itse mursukin saattaa esiintyä kansanrunoudessa, mutta »peitenimellä». Kaarle Krohn (1900: 24–26) on kiinnittänyt huomionsa Kalevalan kohtaan, jossa pyydetään orjaa tuomaan reen peitteeksi *turskan talja* (runo 18). Germaanisiperäinen lainasana *turska* viittaa tunnetusti kalaan, jonka nahasta ei voi mitenkään saada lämmintä ja komeaa rekipeitettä. Kysymyksessä onkin Lönnrotin muotoilema Kalevalan kohta, jolla ei ole tarkkaa vastinetta alkuperäisissä kansanrunoissa. Niissä puhutaan *karhun taljasta*, *tursan turkista*. Kalevalan »helppohintaiseen» ja selityksillä varustettuun painokseen (1870) on toimitustyöstä huolehtinut Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteeri Frans Wilhelm Rothsten lisännyt huomautuksen, että *turska* tarkoittaa »meri-elävää». Kaarle Krohn on Rothstenin myöhempään lisäykseen viitaten täsmentänyt sanahahmon *tursaksi* ja merielävän mursuksi (Krohn 1900: 26).

Samainen *tursa* mainitaan myös tulensyntyrunossa: *Tulkohon merestä tursa, Syömähän tulen vihoja*. Kalevalan toisessa runossa on vastaavanlainen kohta, jossa merestä nousee *tursas*. Kristfrid Gananderin *Mythologia Fennicassa* (1789: 58) mainitaan *Meri-Tursas partalainen*, jonka nimen selitetään johtuvan osittain siitä, että otus asui meren partaalla, osittain siitä, että sillä oli pitkä märkä parta, jolla se teki Pohjan immen raskaaksi. M. A. Castrén teki vuonna 1839 keruuretken Vienaan, sillä hän oli ryhtynyt ruotsintamaan Kalevalaa ja tarvitsi työtään varten tietoja outojen sanojen merkityksistä. Hän merkitsi muistiin pistoksen luvun, jossa mainittiin *Iki-Turso, Tuonen härkä*. Toisaalla samassa luvussa kehoitettiin: *Nouse turso merestä*. Latvajärven Arhippa Perttunen saneli vuonna 1836 J. F. Cajanille ja vuonna 1839 Castrénille legendan, jossa santi Pietari ja santa Anna yhdessä Jumalan pojan kanssa purjehtivat Samps Pellervoisen valmistamassa veneessä ja kohtasivat merestä nousevan Iki-Turson. Jumalan poika selvitti kuitenkin tilanteen, nosti turson korvista ylös, pauskasi sen takaisin veteen ja manasi, ettei se enää ikinä uudestaan saisi nousta merestä näkyviin. Näistä aineksista Lönnrot muodosteli Uuden Kalevalan *Iku-Turson*. (Krohn 1900: 25–26.)

Vanhoissa kansanrunoissa *tursas*, *tursa* tai *turso* ei ole aivan harvinainen sana, jos ei kohta tavallinenkaan. Välistä se näyttää merkitsevän selvästi pohjoisissa vesissä asustavaa merihirviötä, välistä taas meren jumalaa, joskus vanhaa äijää ja joskus merkitys jää

▷

kokonaan epäselväksi (Setälä 1932: 210–217). E. N. Setälä, joka vanhemmalla iällään tunnetusti suhtautui vastahakoisesti Kaarle Krohniin ja tämän esittämiin ajatuksiin, painotti omassa *Turisasta* ja *turilasta* koskevassa tutkimuksessaan sitä, että kaikki sekaannukset mursun ja tursaan välillä voivat olla satunnaisia ja että Tursas oli ennen kaikkea muinaisten suomalaisten vedenhaltija. Edellä mainittu Samuli Paulaharjun kuvaus saattaa kuitenkin viitata siihen, että mursua on ainakin Ruijassa, mahdollisesti dysfemistisesti tai eufemistisesti, nimitetty sekä *tursaaksi* että *äijäksi*. SMSA:sta ei löydy kuitenkaan yhtään sanalippua, jossa *tursas*-sanan varsinaiseksi merkitykseksi olisi ilmoitettu 'mursu'. Ylipäänsä lipustosta käy ilmi, että *tursas*-sanaa ja sen merkitystä on kyllä ahkerasti kysely informanteilta, mutta sanan on yleensä kerrottu olevan tuntematon. Halikosta on tieto, että *tursas* on sama kuin *meritursas*, ja sormin laskettava määrä löytyy selityksiä, joiden mukaan *tursas* olisi jokin pelottava olento, esimerkiksi merihirviö (Myrskylä), turkanen tai pannahinen (Orivesi), tulisijalla asuva haltija (Viitasaari) tai jokin vaarallinen petoeläin (Teisko). Ainakin jotkin yksittäisistä selityksistä voivat olla Kalevalan peruja. Yhdysstanasta *meritursas* ei ole yhtään arkistotietoa.

Sanasta *tursa* on enemmän murretietoja, mutta ei siitäkään mursun nimityksenä. Se merkitsee yleensä substantiivina siivotonta, vastenmielistä, likaista tai karkeaa olentoa, ja adjektiivina sillä on samansuuntaisia pejoratiivissävyyisiä merkityksiä. Tytärsaaresta on tieto, jonka mukaan *tursa* tai *turska* merkitsee hylkeen kuonoa, muualla sitä käytetään sian kärsän (Hattula) tai yleisesti turvan (Heinola, Iitti, Jaala) merkityksessä.

Edellä on jo viitattu siihen, että mursu on ollut useimmille entisajan suomalaisille aivan vieras eläin, jonka nimi on enimmäkseen opittu kirjoista. Vaikka *tursa* tai *tursas* ei murteissa olekaan mursun tai ylipäänsä minkään eläimen nimitys, asiallista yhteyttä mursun ja tursaan välillä on edelleen pidettävä mahdollisena. Kansanrunouteen sisältyy vanhempia elementtejä kuin murrekokoelmiin, joita on systemaattisesti alettu koota vasta 1800-luvun lopulta lähtien, ja kansanrunot ja niihin sisältyvät ainekset voivat vaelttaa kauaskin alkuperäisiltä syntysijoiltaan. Näin ollen esimerkiksi *tursaaksi* nimitetystä oliosta on voitu hyvinkin kertoa ja laulaa seuduilla, joilla »tursaita» ei koskaan ole esiintynyt. Eräänlaisena rinnakkaistapauksena voi todeta, että Kalevalassa käytetään Hiiden hirvestä rinnakkaisnimitystä *kamelinvarsa*. *Tursas*-sanaa pidetään todennäköisimmin vanhana germaanisena lainana, jonka muinaisskandinaavinen vastine *purs* merkitsee jättiläistä, hirviötä tai peikkoa (esim. SSA s.v. *tursas*). Tämänkin puolesta mursun ja tursaan yhdistäminen on mahdollista, kuten jäljempänä käy tarkemmin ilmi.

NORSU JA MURSU EUROOPAN ELÄINYHTEISÖN JÄSENINÄ

Norsu ja mursu ovat Euroopan eläimistössä kumpikin tavallaan marginaalisia lajeja. Norsu ei historiallisena aikana ole elänyt Euroopassa luonnonvaraisena lainkaan, ja nykyään afrikannorsuja elää vain Afrikan trooppisella vyöhykkeellä Saharan eteläpuolella. Väli­meren alueella norsu oli kuitenkin vanhalla ajalla tuttu eläin. Esihistoriallisena aikana afrikannorsuja on elänyt esimerkiksi Espanjassa ja Sisiliassa, ja vanhalla ajalla norsuja oli vielä Afrikan mantere­en pohjoisosissa, erityisesti Atlasvuoristossa, josta esimerkiksi karthagolaiset pyydystivät niitä Hannibalin sotajoukkojen vahvistukseksi. (Zoo 1978: 150–166; Valste 1999: 131–132, 138–139.)

Myös intiannorsujen olemassaolosta tiedettiin vanhan maailman sivistyskeskuksissa jo varhain, sillä Afrikan ja Aasian välillä oli monenlaisia yhteyksiä. Muinaisten egyptiläisten valta ulottui laajimmillaan noin 1000 vuotta ennen ajanlaskun alkua kauas Aasiaan, ja sieltä saadut verot kerättiin enimmäkseen norsunluun muodossa. Toisaalta Egypti alistettiin osaksi Persian valtakuntaa noin 500 vuotta ennen ajanlaskun alkua. Intiannorsuja on kesytetty ratsuiksi ja työjuhiksi jo ainakin 5000 vuotta sitten. Tästä todistavat esimerkiksi ikivanhojen sinettien kuvat, jotka esittävät norsuja pienet peitteet selässään. (Zoo 1978: 156–161; Valste 1999: 134–136.)

Historiallisten dokumenttien mukaan norsuja eli myöhäispronssikaudella myös Euroopan itäpuolisilla lähialueilla, esimerkiksi Syyriassa ja Luoteis-Mesopotamiassa. 300-luvulla ennen ajanlaskun alkua Persian kuningas Dareios III taisteli Makedonian hallitsijaa Aleksanteri Suurta vastaan käyttäen norsuja taisteluratsuinaan, ja myös voittoa Aleksanteri otti norsut käyttöön omissa joukoissaan. Aleksanterin valloitusretki ulottui Intiaan asti. Hellenistisellä ajalla norsut olivat suosittuja sotaratsuja, eräänlaisia vanhan ajan panssarivaunuja, mutta niistä luovuttiin, kun vastustajat oppivat torjumaan niitä naulaesteillä ja tulisoihduilla. (Zoo 1978: 152–153; Valste 1999: 131–132.)

Antiikin roomalaiset olivat mielistyneet komeisiin eläimiin, ja niitä tuotettiin maahan jatkuvasti erilaisia sotaliekejä varten. Norsujen kuvia on säilynyt vanhalla ajalla lyödyissä rahoissa. Niissä kuvattujen eläinten pään muodosta ja korvista näkee, että eläimet olivat nimenomaan afrikannorsuja. (Zoo 1978: 153; Valste 1999: 131–132.)

Nekin, jotka eivät itse olleet nähneet norsuja, tunsivat norsunluun. Sitä oli ikimuistoisista ajoista lähtien käytetty erilaisten koriste- ja käyttöesineiden valmistamiseen. Norsunluisia pikkuesineitä oli helppo kuljettaa pitkiäkin matkoja, ja kun ne olivat haluttua kauppa- ja arvotavaraa, ne levisivät kautta koko tunnetun maailman. Vanhassa testamentissa kallisarvoinen norsunluu mainitaan monissa kohdin. Näin sen arvo tiedettiin kaikkialla, missä Raamattua luettiin.

Mursua on kahta alalajia, atlantinmursu ja tyynenmerenmursu, joista jälkimmäisellä on leveämpi kallo ja vielä suuremmat syöksyhampaat kuin edellisellä. Kysymys on kuitenkin samasta lajista, joka nykyään on oman heimonsa (*Odobenidae*) ainoa edustaja. (Zoo 1978: 65–73.)

Mursu on Euroopan kanta-asukkaita, mutta sen tärkeimmät elinalueet ovat arktisilla rannikkoalueilla Pohjoisnapaa ympäröivissä merissä, siis seuduilla, joista vanhan ajan eurooppalaisissa sivistyskeskuksissa ei tiedetty yhtään mitään. Kreikkalainen maantieteilijä ja löytöretkeilijä Pytheas teki kyllä 300-luvulla ennen ajanlaskun alkua tutkimusmatkan pohjoiseen Thuleen, mutta vielääkään ei ole tarkkaa tietoa siitä, missä hän oikeastaan kävi. Todennäköisesti matkan etäisän piste oli jossakin Norjan rannikolla. (Ehrensverd 2006: 22–23.) Omana aikanaan Pytheaan kertomuksia pidettiin valehteluna ja liioitteluna. Eihän nyt toki maailmassa voinut olla sellaista kolkkua, jossa meri talvisin jäätyi ja kesällä aurinko paistoi yölläkin!

Keskiajan lopulle asti mursua esiintyi ainakin ajoittain hieman etelämpänä kuin nykyään, esimerkiksi Skotlannin ja Keski-Norjan rannikoilla, mutta näilläkään seuduilla Välimeren alueen kansat eivät juuri liikkuneet. Näin ollen on ymmärrettävää, että mursu eläinlajeina oli Euroopan oppineille pitkään tuntematon.

Mursu on valtavan suuri eläin. Täysikasvuinen uros voi olla yli neljä metriä pitkä ja painaa puolitoista tonnia. Pää on suhteessa pieni, huulet ovat paksut ja turvassa on karkeita

▷

viiksikarvoja ja harjaksia. Ruumis on säkkimäisen muodoton ja raajat evämäiset. Norjalainen tutkimusmatkailija Frithjof Nansen, joka näki ja valokuvasi mursuja matkustellessaan pohjan pimeillä perillä, kuvasi mursua seuraavaan tapaan: »Näissä eläimissä on jotakin mielikuvituksellista, esihistoriallista. Mielestäni se muistutti jotakin meren kummitusta, tuossa edessämme puhaltaessaan pitkät ajat ja tarkastaessaan meitä pyöreillä, lasimaisilla silmillään. Mursun pää ei ole kaunis, kun se sen kohottaa vedenpintaan jäänreunalla. Raskaine torahampainen, karkeine viiksikarvoineen ja kömpelöine muotoineen siinä on jotakin villiä, salaperäistä, jonka voi helposti ymmärtää herättäneen pelkoa taikauskoisempina aikoina ja saattaneen ajattelemaan kaikenlaisia merenkummituksia, joiden ennen aikaan luultiin näissä vesissä asustelevan.» (Suomalainen 1913: 123.)

Mursut elävät laumoina, joissa parhaimmillaan saattaa olla satoja yksilöitä. Keskenään nahistelevien mursujen mylvintä kuuluu pitkien matkojen päähän. Nukkuessaan ne kuorsaavat äänekkäästi. Mursuja nimettäessä erilaiset deskriptiiviset ilmaukset ja äänteellinen motivaatio tulevat etsimättä mieleen.

Mursun pahin ja käytännössä ainoa vihollinen on ihminen, jota meren jättiläiset eivät aikoinaan ole osanneet lainkaan pelätä, ja näin mursujen pyynti alkeellisillakin aseilla on ollut mahdollista. Tuliaseiden keksimisen jälkeen mursujen pyynnistä on tullut joukkoteurastusta, jonka takia mursusta oli jo tulossa Euroopan pohjoisosissa uhanalainen laji. Suojelutoimien ansiosta tilanne on kuitenkin viime aikoina parantunut. (Helle 1998: 192–193.)

HISTORIAN HÄMÄRISTÄ NYKYTIEDON VALOON

Kuten edellä on käynyt ilmi, eurooppalaiset ovat tunteneet norsun ja norsunluun jo vanhalla ajalla. Mursuun on tutustuttu vasta paljon myöhemmin, kun merenkävijät ovat alkaneet uskaltautua kauemmas pohjoiseen ja Pohjolan kansat tai heidän läheisimmät naapurinsa ovat tulleet Euroopan sivistisyhteisön jäseniksi ja tiedonantajiksi.

Vanhin luotettava maininta mursuista on norjalaisen Ottarin kertomuksessa, joka on ikuistettu Englannin kuninkaan Alfred Suuren laatimaan Orosiuksen historiateoksen mukaelmaan 890-luvulla. Ottar oli norjalainen suurtalonpoika, joka maanomistusriitoihin kyllästyttyään oli purjehtinut Norjan pohjoisrannikkoa itään saadakseen selville, kuinka pitkälle maata oikeastaan riitti, mutta ennen kaikkea päästäkseen tekemisiin Vienajoen suulla asuvien tarumaisen rikkaiden bjarmien kanssa ja pyydystääkseen seudulla runsaslukuisina esiintyviä mursuja (»for thaem horshvaelum»). Niitä pyydettiin arvokkaiden hampaiden ja nahan takia, jotka molemmat olivat haluttua kauppatavaraa. Mursun torahampaita käytettiin norsunluuna, ja nahasta valmistettiin erinomaisia hihnoja ja köysiä laivoihin. Ottarin miehet onnistuivatkin pyydystämään useita mursuja, ja niiden hampaita tuotiin lahjaksi Alfredille. (Nilsson 1847: 322–325; Ross 1981: 16–23.)

Tutkijat ovat kiistelleet siitä, keitä nuo tarumaiset bjarmit oikeastaan olivat. Nimi tuntuisi ensi kuulemalta viittaavan permiläisiin kansoihin, esimerkiksi kauppamiehinä tunnettuihin komeihin, mutta *Perm* on Vienanmeren ja Uralin välisen alueen vanha nimi, joka ei viittaa mihinkään tiettyyn kansaan. Permiläiseksi eli bjarmeiksi on voitu nimittää keitä tahansa seudun asukkaita. (SSA s. v. *permiläinen*.) Ottar, joka matkallaan tapasi sekä saamelaisia että bjarmeja, totesi näiden puhuvan keskenään suurin piirtein samaa kieltä.

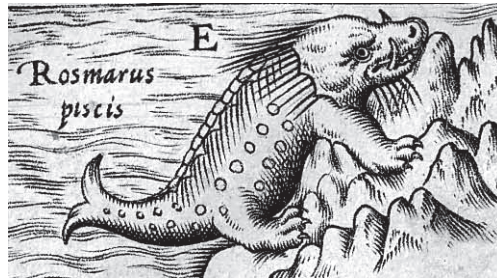
Tärkeänä todisteena on pidetty bjarmien epäjumalaa, jonka nimeksi tiedetään hieman myöhemmistä matkakertomuksista *Jomal*. Tämä nimi viittaa siihen, että bjarmit olivat itämerensuomalaisia, mahdollisesti karjalaisia. *Jomal* on etymologisesti sama sana kuin *jumala*, mutta tällä tärkeällä sanalla ei ole eikä tiettävästi koskaan ole ollutkaan vastinetta permiläiskielissä.

Ottar luokitteli mursun valaaksi, joten Alfred käytti siitä historiakirjassaan anglosaksinkielistä nimeä *horshvael*, joka sananmukaisesti merkitsee hevosvalasta. Nimi viittaa mursun uima-asentoon. Toisin kuin valaat tai hylkeet mursu ui pää koholla ja muistuttaa sillä tavoin muodoltaan hevosta. Samaan motivaatioon perustuu myös mursun nykyinen ruotsinkielinen nimi *valrus*, sananmukaisesti ’valashevonen’, jossa yhdyssanan osat ovat toisessa järjestyksessä (Hellquist 1939 s. v. 3. *val*).

Ottarin todellisesta matkareitistä ja määränpäästä on kiistelty ja spekuloitu, ja hänen matkakertomuksessaan mainittuja paikkoja on vaikea sijoittaa nykyaikaiselle kartalle, koska kuvaajalla itselläänkään ei ollut mitään käsitystä Fennoskandian pohjoisista ääri-voista ja siellä sijaitsevista paikoista. Kiinnekohtiakin on mainittu vähän, koska rannikko oli Ottarin aikana lähes kauttaaltaan asumaton.

Alueen tuntemus säilyi hämäränä uuden ajan kynnykselle asti. Skandinavian niemimaa puuttui kokonaan Ptolemaioksen kuuluisista kartoista, joita jäljennettiin ja julkaistiin 1400-luvulle asti. Konstanzin kirkolliskokouksessa 1414–1418 jouduttiin toteamaan, että Pohjois-Euroopasta ei kerta kaikkiaan ollut olemassa minkäänlaista karttaa. Sellaista päätettiin ruveta laatimaan, ja tanskalaisen Claudius Clavus Swartin kartta vuodelta 1427 antoiikin jo paljon tarkemman kuvan pohjoisista seuduista. Siinä oli aivan uutena asiaa kuvattu Grönlanti ja suuri niemimaa, jolla sijaitsivat Tanska, Norja ja Ruotsi. Tämä kartta ei kuitenkaan tullut yleiseen tietoisuuteen ennen 1800-lukua. (Ehrensverd 2006: 36–40.) Joka tapauksessa kartografia edistyi, ja 1500-luvulla ilmestyivät ensimmäiset yleisesti tunnetut kartat, joissa Skandinavian maat ja mittasuhteet olivat edes osapuilleen tunnistettavissa.

Yksi 1500-luvun kuuluisimpia karttoja on Olaus Magnuksen vuonna 1539 Venetsiassa julkaisema *Carta Marina*, jossa pohjoiset meret vilisevät valaita, merikäärmeitä ja erilaisia mielikuvituksellisia merihirviöitä. Norjan pohjoisrannikolle on kuvattu myös otus, joka aivan ilmeisesti tarkoittaa mursua. Se on hirviömäinen kala, joka on noussut maihin vuoren rinteelle makaamaan. Kartan selitystekstissä kerrotaan, että tässä on »kala, suuri kuin elefantti, nousee ylös kalliolle, jossa se syö ruohoa. Kun se nukkuu, se pureutuu kiinni ja nukkuu niin syvästi, että kalastajat voivat sitoa sen köysillä ja viedä pois». Kuvan vieressä kartassa on selitykseen viittaava E-kirjain ja teksti: *rosmarus piscis*, »mursukala». Kalalla on selvästi erottuvat käpälät, leuan alla pitkiä harjaksia ja alaleuassa kaksi suurta, ylöspäin sojottavaa torahammasta.

Kuva 1. Osa Olaus Magnuksen Carta Marinasta (Lafreri 1572). Mursukala, *rosmarus piscis*, kiipeeä vuoren rinteitä Norjan rannikolla kartan ylälaudassa (kirjain E). Kuva: Kansalliskirjasto.

Kuvaan ja kuvaukseen sisältyy paljon ainesta, joka toisaalta viittaa oikeaan mursuun mutta toisaalta selvästi todistaa, että kuvan laatija ei itse ole nähnyt mursua. Esimerkiksi turvassa olevat harjakset ja torahampaat ovat tyypillisiä tunto-merkkejä, vaikka ne todellisuudessa eivät olekaan turvassa siinä järjestyksessä kuin ne kuvassa esitetään. Kun mursu nousee maihin, se vetää itseään ylös torahampaiden avulla, joten näyttää todellakin siltä, kuin se söisi ruohoa tai puretuisi kiinni kallioon. Aivan odotuksenmukaista on se, että mursu on kuvattu kalaksi. Jo Ottar oli pitänyt mursua valaana, ja valasta pidettiin tähän aikaan ja vielä paljon myöhemminkin kalana. Toisaalta Carta Marinan kuvassa näkyy sellaisia ruumiinosia, jotka eivät ole kalalle tyypillisiä. Mursu oli siis sekasikiö, todellinen hirviön arkkityyppi!

Olaus Magnuksen kartta edustaa Agricolan aikakautta. Ottarin kertomus todistaa, että mursunluulla käytiin Pohjois-Euroopassa kauppaa jo ensimmäisellä kristillisellä vuosituhannella ja ainakin jotkut eurooppalaiset tiesivät jo silloin, mistä ja millaisesta eläimestä sitä saatiin. Norsunluu oli koko sivistyneessä Euroopassa jo vanhastaan tunnettua kauppatavaraa. Molemmat olivat samannäköisiä aineita, joita käytettiin samoihin tarkoituksiin. Näin ollen ei tarvitse ollenkaan ihmetellä, että Mikael Agricola 1500-luvulla osasi kääntää Raamatussa mainitun norsunluun *norsunluuksi*, *nursanluuksi* tai *nursunluuksi*. Sitä hän ei ehkä tiennyt, että luuta saatiin ainakin kahdesta eri eläimestä, mutta tätä tietoa hän ei käännoistyössään tarvinnutkaan, sillä kumpaakaan eläintä ei mainittu niissä Raamatun osissa, joita hän itse käänsi suomeksi.

Norsun identiteetti on selvinnyt suomalaisille oppineille viimeistään 1600-luvulla, kun Turkuun perustettiin akatemia ja sinne hankittiin eläintieteellistä kirjallisuutta. Akatemiassa laadittujen väitöskirjojen lähdeviitteistä näkyy, että siellä on ahkerasti käytetty Euroopan tunnetuimpia eläinkirjasarjoja, esimerkiksi Conrad Gesnerin ja Ulysse Aldrovandin teoksia, jotka molemmat edustavat Agricolan aikaa. Ainakin Gesnerin teossarja oli akatemiassa kokonaisuudessaan, sillä se saatiin lahjoituksena Tukholman kuninkaallisesta kirjastosta (Leikola 1983: 232). Kirjoissa esitellään sekä elefantti että mursu, jälkimmäinen tietenkin kalojen joukossa ja siellä valaita käsittelevässä luvussa, yhdessä erinäisten muiden merihirviöiden kanssa. Kirjoitettiinpa akatemiassa väitöskirjakin norsuista ja niiden sotavarusteista (Lannerus 1709).

1600-luvun lopulta ja erityisesti 1700-luvulta alkaen ajatuskuvioita alkoi kuitenkin sekoittaa kolmas eläin, josta myös saatiin norsunluuta, tosin fossiilista. Sitä mukaa kun Si-

periaa alettiin tieteellisesti tutkia, alkoi Eurooppaan kantautua tietoja salaperäisten siperialaisten norsujen jäännöksistä ja sieltä saatavista valtavista torahampaista. Järjestelmällistä keruuta ja tutkimusta alettiin tehdä 1700-luvun alkupuolella, erityisesti vastaperustetun Venäjän Tiedeakatemia toimesta. (Tiedeakatemia 1985: 7–10.) Ensi alkuun uskottiin, että kysymys olisi samoista norsulajeista, joita edelleen eli Afrikassa ja Aasiassa. Niiden jäännösten löytyminen Siperiasta selitettiin siten, että vedenpaisumuksen aikana valtaiset hyökyaallot olisivat huuhtoneet norsujen ruhoja kauas pohjoiseen.

Siperian arktisilla kansoilla ei tietenkään ollut käytettävissään samanlaisia selitysmalleja kuin kristillisen Euroopan tiedemiehillä. Fossiilista norsunluuta oli Siperiassa käytetty paleoliittiselta kivilaudelta asti pienten tarve- ja koriste-esineiden tekoon, ja isompia luita oli käytetty rakennusaineina esimerkiksi asumusten runkoihin (Tiedeakatemia 1985: 44–46). Myös luiden alkuperälle oli selitys: ne olivat syvällä jokien pyörteissä tai maan alla elävien hirviöiden luita. Näistä hirviöistä oli runsaasti tietoja kansanperinteessä. Esimerkiksi Artturi Kannisto, joka 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa keräsi Luoteis-Siperiassa mansin kielen sanastoa ja paikallista kansanperinnettä, sai tietoja »vesihirviöstä», joka asui jokien pyörteissä ja saattoi sieltä nousta ylös, tarttua ohi soutavaan veneeseen ja päästää irti vasta sitten, kun sitä lepyteltiin lauluilla ja tietynlaisilla antimilla. Ihmiset tekivät viisaimmin, kun nostivat veneensä vedestä ja kiersivät jalkaisin vaarallisen paikan ohi. (Viitteet Eiras 1982: 79.)

Mammuttien jäännöksiä ja jopa kokonaisina säilyneitä mammutin ruhoja on löydetty erityisesti jokitörmistä, jotka veden virtaus on saanut sulamaan ja sortumaan ja sillä tavoin paljastamaan ikiroudassa säilyneet menneiden aikojen jättiläiset. Näin ollen on ymmärrettävää, että mammutit on ymmärretty nimenomaan vesihirviöiksi. Silmin nähtävä todistus vesihirviöiden olemassaolosta oli myös jokiveden kuohuminen ja pyörteily. Sehän johtui tietysti vedenalaisen hirviön liikkeistä. Kautta aikojen ensimmäinen mammuttia esittävä piirroshahmotelma on julkaistu ruotsalaisen upseerin ja harrastelijatutkijan Philip Johan von Strahlenbergin Venäjän-kuvauksessa vuonna 1757. Siinäkin mammutti on kuvattu tarumaiseksi vesihirviöksi. (Tiedeakatemia 1985: 14.)

1700-luvun lopulla luonnontieteilijät tulivat kuitenkin siihen tulokseen, että Siperiasta löytyneet jäännökset kuuluivat sukupuuttoon kuolleelle, ennestään tuntemattomalle norsulajille, ja kun tällainen laji alettiin osata ottaa huomioon, merkkejä siitä alkoi löytyä myös Euroopan puolelta. Eläintieteellisesti mammutin kuvasi ensimmäisenä saksalainen Johann Friedrich Blumenbach. Kuva mammutin ulkonäöstä täsmentyi 1800-luvun puolella, kun löydettiin Altamiran luolamaalaukset, joissa taidokkain värikuvoin oli esitetty muiden eläinten ohella myös mammutteja. (Mela 1882: 49; Hirvensalo 1936: 121; Tiedeakatemia 1985: 6–7.)

ENON OPETUKSIA

Kun tietoa puuttuu, ihmisten luontaista uteliaisuutta tyydytetään helposti tiedonmurujen ympärille syntyneillä kertomuksilla ja uskomuksilla. Kun pohjoisilla vesillä purjehtineet merenkävijät tapasivat matkoillaan outoja otuksia, jotka tuijottivat pelkäämättä ihmisiä lasimaisilla silmillään ja pahalle päälle sattuessaan saattoivat iskeä hirmuiset torahampaansa aluksen kylkeen ja repiä sen kappaleiksi, ensimmäinen mieleen tuleva selitys

▷

oli se, että kysymyksessä olivat merihirviöt. Sellaisia oli ikimuistoisista ajoista tiedetty elävän tunnetun maailman reuna-alueilla. Niitä oli kuvattu vanhoissa karttapiirroksissa ja niistä oli varoiteltu purjehtijoita, jotka uskaltautuivat ennen tutkimattomille seuduille. On hyvin mahdollista, että muinaiset skandinaavit, joiden rannikoilla otukset säännöllisesti vierailivat, käyttivät näistä nimitystä *burs* 'hirviö, peikko', josta itämerensuomalaiseen kansanperinteeseen on lainattu sana *tursas*. Sanalla on vastineita karjalassa, vepsässä ja virossa, ja kaikissa tapauksissa vastineet merkitsevät myyttistä vedenhaltijaa (SSA s. v. *tursas*). Setälä (1932: 221) on erityisesti huomauttanut siitä, että myös skandinaavien käsityksen mukaan *burs*-olennot asustelivat Bjarmian, Suomen ja Norjan kaikkein pohjoisimmilla alueilla.

Kun hirviöitä nähtiin satunnaisesti ja eri silminnäkiäjät värittivät kertomuksia kukin omalla tavallaan, ei kukaan voinut tarkalleen tietää, kuinka monenlaisia niitä todella oli olemassa ja mitkä elivät maalla, mitkä vedessä ja mitkä molemmissa. Vesihirviö saattoi olla mursu tai mammutti, yhtä kaikki se oli pelottavan suuri ja sillä oli hirvittävät torahampaat. Myös lajin käsite oli 1700-luvulle asti hämärä jopa tiedemiespiireissä. Kun genetiikasta ei tiedetty mitään, eri lajien uskottiin voivan risteytyä keskenään, ja näin saattoi syntyä mitä mielikuvituksellisimpia olentoja. Erilaiset sekasikiöt ja epämuodostumat olivat uuden ajan alkupuolella luonnontieteilijöiden erityinen kiinnostuksen kohde, tästä voi vakuuttua esimerkiksi Gesnerin ja Aldrovandin eläinkirjoja selaillemalla. Gesnerin eläinkirjassa, samassa valaiden osastossa, jossa mursukin esitellään, on kuvin ja sanoin kuvattu lukuisia merieläimen ja ihmisen risteymiä, kuten »merimunkki, meripiispa» ja erilaisia merenneitoja. Sekä Gesner että Aldrovandi julkaisivat edelleen myös Olaus Magnuksen tarumaisten hirviöiden kuvia.

Norsunluu on esihistorian hämäristä alkaen ollut arvostettu materiaali, josta on jo ammoin tullut käsite. Norsunluu on norsunluuta, saatiinpa sitä sitten norsun, mammutin tai mursun torahampaista. Tämän todistaa esimerkiksi Antero Varelius, joka kirjoitti teoksessaan Enon opetuksia luonnon asioista ([1856] 1987, II osa, s. 131) seuraavaa: »Mursu, asusteleva Pohjan jäämeressä, kolmea sylvää pitkä ruumiilta — sen puolta kyynärää pitkistä torahampaista otetaan samanlaista kiilto-ainetta kun Elevantinkin, ja kutsutaan Elevantin luuksi».

Varelius kirjoitti myös muinaisnorsuista, mastodonteista ja mammutteista eli *mam-monti-eläimistä*, jotka olivat vielä isompia kuin nykyiset elefantit. Hän kertoi, kuinka vuonna 1799 Siperian rannikolle lähelle Lenajoen suuta ajelehti valtaisa jäälohkare, joka suli vähitellen, ja vuonna 1804 sen sisältä paljastui kokonainen »Mammontin haaska». Paikalliset ihmiset eivät osanneet arvostaa tätä muinaisjäännöstä, vaan ehtivät syöttää sen lihat koirilleen, ennen kuin venäläiset tiedemiehet ehtivät paikalle löytöä pelastamaan. Talteen saatiin koko luuranko, lukuun ottamatta toista etujalkaa, ja lisäksi suuri osa nahkaa, jossa oli säilynyt ruskeavillainen karvapeite ja mustia selkähajaksia. Varelius muistutti Enon siskonpoikaa Jusua ja samalla kaikkia suomalaisia siitä, että erilaiset hiidet ja jättiläiset, joiden kylkiluita ja muita jäännöksiä vieläkin sanottiin löytyvän maasta, eivät olleet muita kuin jäännöksiä erilaisista sukupuuttoon kuolleista eläinlajeista, jätti-häntiäisistä, kalasiliskoista, siipisormista, hirmueläimistä, keussuleukaisista suurkynsistä ja muista, joita hän luetteli ja esitteli sivukaupalla. (Varelius [1856] 1987: 146–154.)

Muinaisten eläinlajien nimitykset ovat muuttuneet ja niitä koskeva tieto on suuresti täydentynyt sitten Vareliuksen päivien. Vielä suurempia mullistuksia on tapahtunut

luonnontieteellisessä ajattelussa ennen häntä. Nykyihmisen on vaikea edes kuvitella sitä ajatus- ja käsitemaailmaa, jossa Olaus Magnus, Mikael Agricola ja muut 1500-luvun todellisuuden kuvaajat ovat eläneet. Kielitieteellinen virtuaalimatka menneisyyteen muistuttaa joka tapauksessa meitä nykyajan kielentutkijoita siitä, ettei kielihistorian palapeliä voi rakentaa pelkästään nykyhetken tarjoamia palasia käyttäen.

LÄHTEET

- AHLQVIST, AUGUST 1872: *Kieletär*. Tutkimuksia, arvosteluja ja muistutuksia Suomen kirjallisuuden ja kielen alalta. 3. vihko. Helsinki: J. C. Frenckell.
- AHLMAN, FERDINAND 1865: *Svenskt-Finskt Lexikon*. Helsinki: J. C. Frenckell & Son.
- 1874: *Svensk-Finsk och Finsk-Svensk Ordbok*. Helsingfors: G. W. Edlund.
- 1883–1884: *Svensk-Finsk och Finsk-Svensk Ordbok*. Andra, tillökta upplagan. Helsingfors: G. W. Edlund.
- ALDROVANDUS, ULYSSES 1623: *De Piscibus libri V et Cetis liber De reliquis animalibus exanguibus, utpote de Mollibus, Chrustaecis, Testaecis et Zoophytis libri IV De animalibus Insectis libri VII De Quadrupedibus solipedibus volumen integrum*; Joanne Cornelio Utervenio collecti, et editi opera Hieronymi Tamburini. Francofurti.
- BUBRIH, D. V. – BELJAKOV, A. A. – PUNŽINA, A. V. 1997: *Karjalan kielen murrekartasto*. Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskuksen kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Toimittanut Leena Sarvas. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 97. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- EHRENSVÄRD, ULLA 2006: *Pohjolan kartan historia. Myyteistä todellisuuteen*. Helsinki: John Nurmisen säätiö.
- EIRAS, VUOKKO 1982: *Wogulische Volksdichtug*. Gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto. VII Band. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 180. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- EURÉN, G. E. 1860: *Finsk-Svensk Ordbok*. Tavastehus: Eurén.
- EUROPAEUS, D. E. D. 1853: *Svenskt-Finskt Handlexikon*. Helsingfors: Finska Litteratur-Sällskapet.
- FLORINUS, HENRIK 1678: *Nomenclatura*. Näköispainos Henrik Florinuksen vuonna 1678 painetusta latinalais-ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta. Jälkisanat: Riitta Suhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- [1702] 1987: *Sananlaskut*. Näköispainos teoksesta *Wanhain Suomalaisten Tawalliset ja Suloiset, Sanan-Laskut*. Jälkisanat: Matti Kuusi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- GANANDER, CHRISTFRID 1786–1787: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Helsinki 1997: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- 1789: *Mythologia Fennica*. Åbo: Frenckellska Boktryckeriet.
- GESNER, CONRAD 1551–1556: *Historia animalium*. Francofurti.

- Harjotuksia Wenäjän, Suomen, Ruotsin ja Saksan Kielessä*. Turku 1847: J. C. Frenckell ja Poika.
- HELENIUS, CARL 1838: *Suomalainen ja Ruozalainen Sana-Kirja*. Åbo: Christ. Ludv. Hjelt.
- HELLE, EERO 1998: Mursut, torahampaiset pohjantonkijat. – *Maailman luonto. Eläimet. Nisäkkäät 1*. Päätoimittaja Juha Valste. Porvoo: WSOY – Kirjapainoyksikkö, Weilin + Göös.
- HELLQUIST, ELOF 1939: *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: Gleerups.
- HIRVENSALO, LAURI (toim.) 1936: *Maapallon eläinkuvasto*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- HÄKKINEN, KAISA 2007: Suomen kirjakielen saamelaiset lainat. – Jussi Ylikoski & Ante Aikio (toim.), *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007* s. 161–182. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 253. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos [Kopio Henrik Gabriel Porthanille kuuluneesta kappaleesta]. Helsinki 1968: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kalewala* 1870. Helppohintainen painos, selityksillä varustettu. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KIPARSKY, VALENTIN 1952: *L'histoire du morse*. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia B 73,3. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- KORHONEN, MIKKO 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- KROHN, KAARLE 1900: Sananselityksiä Kalevalaan. – *Virittäjä* 4 s. 20–26, 62–65.
- LANNERUS, DANIEL 1709: *Disp. grad. de Elephantis & eorundem ad bellum apparatus*. Ps. Hahn. Aboae.
- LEHTIRANTA, JUHANI 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 200. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LEIKOLA, ANTO 1983: Käsitukset elollisesta luonnosta Turun akatemian ensimmäisinä vuosikymmeninä. – *Collegium Scientiae. Suomen oppihistorian kehityslinjoja keskiajalta Turun akatemian alkuaikoihin*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- LÖNNROT, ELIAS 1874–1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I–II*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MAT = *Mikael Agricolan teokset I–III*. Uudistettu näköispainos. Helsinki 1987: WSOY.
- MELA, A. J. 1882: *Suomen luurankoiset eli luonnontieteellisen Suomen luurankois-eläimistö*. Helsinki: K. E. Holm.
- MEURMAN, AGATHON 1883–1890: *Sanakirja yleiseen siwistykseen kuuluwia tietoja warten*. Helsinki: G. W. Edlund.
- MIKKOLA, JOOS. J. 1894: *Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. 1. Slavische Lehnwörter in den west-finnischen Sprache*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia VIII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- NILSSON, S. 1847: *Skandinavisk Fauna*. Första delen: Däggdjuren. Andra omarbetade upplagan. Lund: Gleerups.

- OLAUS MAGNUS [1539]: *Carta Marina et descriptio septentrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum diligentissime elaborata anno dni 1539 Veneciis liberalitate Rmi D. Ieronimi Qvirini: patriache Venetiae*. [Kartta ja selitysluettelo.] Reproduktion. Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt, kartförlaget.
- PAULAHARJU, SAMULI [1928] 1985: *Ruijan suomalaisia*. Helsinki: WSOY.
- PORTHAN, HENRIK GABRIEL ks. Juslenius, Daniel 1745.
- RENVALL, GUSTAVUS 1823–1826: *Suomalainen Sana-Kirja*. Aboae.
- ROSS, ALAN S. 1981: *'Beornas' et 'Terfinnas' of Ohthere*. London Viking Society for Northern Research. London: University College.
- SCHRODERUS, ERICUS 1637: *Lexicon Latino-Scondicum*. [Näköispainos.] Utg. Bengt Heselmann. Uppsala 1941: Almqvist & Wiksell.
- SETÄLÄ, E. N. 1932: *Turisas ja turilas*. – *Virittäjä* 36 s. 201–222.
- SMSA = Suomen murteiden sanakirjan arkisto. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä*. Etymologinen sanakirja. 1–3. Päätoimittajat Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen. Helsinki 1992–2000: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- STRAHLENBERG, PHIL. JOH. VON 1757: *Description historique de l'empire Russien*. Paris.
- SUOMALAINEN, E. W. 1913: Arktinen (Peräpohjola) eläimistö. – E. W. Suomalainen, K. E. Kivirikko, T. H. Järvi, K. M. Levander & U. Saalas (toim.), *Maapallon eläimistö* I. Porvoo: Werner Söderström.
- Suomen kansan vanhat runot*. – www.finlit.fi/skvr/
- Suomen maan meripedot, maalikuville selitetyt* 1855. Turku: J. W. Lillja.
- Tiedeakatemia 1985: [Näyttelyesite] Suuri mammuttinäyttely Espoon Dipolissa 1.–31.7.195. Järjestävät SNTL:n tiedeakatemia ja Dipoli Oy.
- TURUNEN, AIMO 1981: *Kalevalan sanat ja niiden taustat*. 2. painos. [Sine loco] Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö.
- VALSTE, JUHA 1999: Norsut, tropiikin ruhokkaat. – *Maailman luonto. Eläimet. Nisäkkäät* 2. Päätoimittaja Petri Nummi. Porvoo: WSOY - Kirjapainoyksikkö, Weilin+ Göös.
- VARELIUS, ANTERO [1856] 1987: *Enon opetuksia luonnon asioista*. Osa 2. Vammala: Oy Tyrvään Sanomat.
- Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*. Aboae 1644.
- Zoo. Suuri eläinikirja* 1978. 2. Nisäkkäät. Helsinki: WSOY.

TRACING THE ETYMOLOGY OF »MURSU» 'WALRUS' AND »NORSU» 'ELEPHANT'

The words that Finnish has borrowed from Saami are mainly related to Lapland. One exception is *norsu* 'elephant', which is etymologically the same word as *mursu* 'walrus'. Common to these two animal species are their large tusks, which have been a highly valued trading item. *Norsunluu* 'ivory' was mentioned as far back as the sixteenth-century, in the works of Mikael Agricola.

▷

Neither the walrus nor the elephant have ever been part of Finland's fauna. They have been recognised only via literature or hearsay, and this has contributed to variation in the phonetic form of the loanword for this unfamiliar referent: *mursa*, *mursu*, *norsu*, *nursa*, *nursu*. The word was finally established in the written language as two different lexemes, *mursu* and *norsu*.

In Finnish dialects, *mursu* and *norsu* have, for the most part, been animal names learned from standard written Finnish. Interestingly, dialect data for *mursunnahka* 'walrus hide' is more extensive than for the word *mursu*, because walrus-hide straps were once a familiar trading item. As a dialect word, *norsu* is only marginal, but in certain central Ostrobothnian dialects it is the name for a walrus.

Elephants and ivory were known among the great civilisations of the Mediterranean region from ancient times, whereas the walrus was for long a mystery, even to scholars. Before the era of large sailing ships, seafarers scarcely ventured as far north as to encounter creatures of the Arctic oceans. Monsters were believed to inhabit the fringes of the known world. One of these was *rosmarus piscis* (lit. 'walrus fish'), which was illustrated in Olaus Magnus's *Carta Marina*, the earliest map of the Nordic countries, in 1539.

Although the word *mursu*, in its current form and meaning, was referred to by Henrik Gabriel Porthan as long ago as the 1770s, it was later occasionally still known as a shark or large fish. Information on another creature, the mammoth, has also caused confusion: prior to the development of paleontology, mammoth remains were interpreted both among the populace and in scientific circles as remnants of walrus-like sea monsters.

Contemporary zoology developed in the eighteenth century, though its results did not reach ordinary people until around the mid-nineteenth century. The words and their meanings only became established once the names were accompanied by illustrations of the species in question. ■

Kirjoittajan osoite (address):
Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos
Henrikinkatu 3
20014 Turun yliopisto
Sähköposti: *kahakki@utu.fi*